

УДК 791.44. 071.1:2 (477) “194”

Ольга Сахно

**“Сьогодні снилося мені, що є на світі Бог”
(О. Довженко та релігія)**

Досліджується відношення всесвітньовідомого українського режисера О. Довженка до Бога та релігії. На основі антирелігійних карикатур, створених ним під час праці ілюстратором у Харкові, та аналізу щоденника висвітлено питання трансформації його релігійних поглядів. Із наявних історичних джерел для дослідження обрано саме антирелігійні карикатури та щоденники, які найбільш повно відображають позицію митця. З'ясовано, що О. Довженко не був віруючою людиною; починаючи з підліткового віку і довгий час його ставлення до релігії таким і лишалось. Аналіз щоденників показує, що на трансформацію поглядів вплинула Друга світова війна, після закінчення якої режисер пише, що почав молитися, чого не робив майже 40 років. Особиста трагедія, яку О. Довженко переживав після заборони Й. Сталіним кіноповісті “Україна в огні”, завдала тяжкого удару та призвела до затяжної депресії митця. Після цього згадки в записках імені Бога та звертання до Нього стають дедалі частішими. З'ясовано, що зневіра О. Довженка не відносилася до Бога та до церкви як до структури, вона стосувалася до її служителів, що підтверджують проаналізовані історичні джерела.

Ключові слова: О. Довженко, режисер, щоденник, Бог, релігія, “Україна в огні”, Друга світова війна

Olga Sakhno

“Today I dreamed that there is a God in the world” (Oleksander Dovzhenko and the religion)

The attitude of the Ukrainian world famous director Oleksander Dovzhenko to God and religion is investigated. Based on such materials as anti-religious caricatures, which were created during the work of the artist as an illustrator for the newspaper in Kharkiv, and his diary, problems of the transformation of his religious views are covered. Among the historical sources for analysis were chosen anti-religious caricatures and diaries that reflect his position the most. It was found that Oleksander Dovzhenko wasn't a religious person since adolescence, and his attitude to the religion was the same for a long time. The analysis of diaries shows that the transformation of Dovzhenko's views was influenced by the Second World

War. After the end of the war the director wrote that he began to pray, which he did not do for almost 40 years. In 1944 Joseph Stalin forbade Dovzhenko's story "Ukraine in the fire". It was a personal tragedy for the director and also had an impact on his life. That prohibition dealt him a heavy blow and led him to a long depression. After this, references to God and appealing to him are becoming more frequent in the Oleksander Dovzhenko's records. It was found that Dovzhenko's contempt was not related to God and to the Church as a structure, it was related to her priests.

Keywords: Oleksander Dovzhenko, director, diary, God, religion, "Ukraine in the fire", Second World War

Про визначного представника української культури О. Довженка написано чимало наукових розвідок. Праці дослідників присвячено різним темам: це і кінематографія, і література, і дипломатична діяльність митця, його суспільно-політичні погляди та ін. Особливо багато праць з'явилося в перші роки незалежності. У 1994 р., завдяки зусиллям В. Попика, були оприлюднені засекречені архівні матеріали з досьє на О. Довженка. Це змусило дослідників подивитися на режисера через зовсім іншу призму, в якій він уже не був вірним служителем радянської системи.

Сьогодні духовний аспект людського існування, тема ставлення до Бога є досить важливими складовими життя суспільства загалом. Історичну релігійну спадщину, яка дісталася нашій державі, важко назвати простою. О. Довженко народився наприкінці ХІХ ст., на зламі двох епох. А період найбільшої активності митця, його становлення як всесвітньовідомого режисера, письменника відбувалось уже за радянських часів, коли більшовицька держава здійснювала досить потужну антирелігійну політику. Це була справжня оголошена війна проти церкви, яка проявила себе у вилученні коштовного церковного майна, переслідуваннях та репресіях духовенства і т. ін.

Питання, які стосуються релігійної тематики, завжди викликали науковий інтерес, особливо коли в їхньому контексті йдеться про відомих історичних особистостей, однією із яких є режисер

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

О. Довженко. Ми вже зазначили, що існує величезна кількість праць про митця, однак духовна складова О. Довженка, а саме ставлення до релігії, еволюція його поглядів стосовно Бога – ці питання залишаються відкритими і перспективними для науковців. Отож, актуальність статті полягає в тому, що буде здійснена спроба дослідити названу проблему, яка на даний момент не є достатньо вивченою.

Наукової літератури з даної теми не досить багато. Зокрема стаття П. Ямчук називається “Українська християнська особистість в семіосфері радянського радикального постпросвітництва” (Олександр Довженко та Олександр Авдєєнко) [1]. Автор з філософського боку досліджує світосприйняття згаданих у назві митців в умовах радянської дійсності, намагаючись на їх прикладі показати антагонізм християнських стереотипів та вимог, які ставила тогочасна радянська держава.

Г. Баран у статті “Елементи релігійного стилю в повісті О. Довженка “Зачарована Десна” [2] аналізує особливості використання елементів релігійного стилю у повісті, наводячи численні приклади вживання релігійної лексики, трансформації біблійних фразеологізмів та ін. На думку автора статті, елементи релігійного стилю, а саме релігійна лексика та вислови з Біблії, допомагають О. Довженку сповна розкрити тему твору [2, с. 43].

Метою запропонованої статті є аналіз відношення О. Довженка до Бога та релігії. Для цього буде використано такі історичні джерела, як матеріали карикатур антирелігійної тематики, які він малював, працюючи ілюстратором у харківській газеті “Вісті ВУЦВК”. Долучаться також і його щоденникові записи воєнних і повоєнних років. Завдячуючи цим джерелам, вдасться прослідкувати, як під впливом життєвих обставин релігійні погляди митця зазнавали певної трансформації.

О. Довженко був вихідцем із селянської родини і тому можемо констатувати, що з дитинства його характер формувався в патріархальному народному середовищі під впливом спілкування

з родиною, сільською громадою, природою. Одарка Єрмолаївна (мати О. Довженка), у зв'язку з тодішнім переважанням релігійного розуміння речей, за спогадами двоюрідної сестри О. Довженка – Ганни Пилипівни, “була жінкою огрядною, але недужою, сердитою і лякливою. Вона всього боялась: темної ночі, злої собаки, коней. А особливо боялась грому та блискавки. Коли ще десь далеко загуркотить, вона вже хреститься і шукає, де б сховатися” [3, арк. 38]. А от батько Петро Семенович з прадідом Тарасом, у порівнянні з матір'ю, не були настільки релігійними людьми. За спогадами згаданої Ганни Пилипівни, Петро Семенович ніколи не додержувався постів, не дуже поважав церкву та її служителів, називаючи попів “обманщиками”. Але подеколи ходив до церкви, говорив і хрестився, махаючи великим кулаком коло носа – ото й усе моління [3, арк. 38].

Протягом навчання в Сосницькому міському училищі О. Довженко мав не дуже добрі стосунки з регентом учнівського хору, бо той часто карав учнів. Неприязні відносини були в нього зі священником П. Поповим та отцем-законовчителем Кирилом. Як зазначають дослідники Л. Пригоровська та В. Пригоровський, останній навіть домагався виключення О. Довженка з училища, але цього не підтримали інші вчителі [4, с. 175].

Після закінчення училища О. Довженко вирішує вступати до Глухівського інституту, обравши професію педагога. І саме тут, як пізніше він згадував на сторінках автобіографії, “перестав вірити в Бога, у чому й зізнався на сповіді отцю Олександрю, єдиній ліберальній людині з усіх наших учителів” [5, с. 20]. Тож не дивно, що в довженківському атестаті, по закінченню навчання у 1914 р., трійки були лише із закону Божого і співів. Саме під час студентських років у Глухові майбутній режисер перестав вірити у Бога та ходити до церкви. Про це шістдесятирічний О. Довженко напише у своєму щоденнику [6, с. 355].

Установлення більшовицької радянської влади на українській території знаменувало нові порядки та політику, зокрема щодо

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

церкви. Ідейна боротьба цих двох несумісних світоглядів перетворилася на справжню розправу влади над церковними інститутами та їх служителями. Серед напрямів цієї розправи можна виокремити три основних: це знищення церковної матеріальної бази, діяльність стосовно духовенства та віруючих, в основі якої був розкол між ними, і, звісно, постійні переслідування та репресії.

На початку 1922 р. більшовицька влада, що мала мету за рахунок церкви поліпшити економічне становище держави, розпочинає тотальне вилучення коштовного церковного майна, наслідками якого було знищення численних пам'яток культури. Декількома роками пізніше влада почала знищувати самі церкви, масово закриваючи їх або перетворюючи на школи чи віддаючи церковні будівлі під сільськогосподарські потреби. Не полишали більшовики надії й на розкол зсередини, активно здійснюючи заходи в цьому напрямку. Також репресивна машина не лишила поза своєю увагою і духовенство, яке з початку встановлення радянської влади зазнавало переслідувань, арештів, фізичного знищення. Отже, українська православна церква наприкінці 1930-х рр. була в дуже тяжкому стані.

О. Довженко жив у найтяжчі часи існування атеїстичної держави, якою був СРСР. Голодомор, репресії 1937–1938 рр., Друга світова війна – події, в яких безпосередню участь брали представники саме покоління митця. Через це, досліджуючи його відношення стосовно релігії, необхідно враховувати історичні умови та життєві обставини.

Після повернення з дипломатичної роботи у Варшаві та Берліні О. Довженко у 1923 р. оселяється в Харкові. Невдовзі засновник та за сумісництвом редактор газети “Вісті ВУЦВК” В. Еллан-Блакитний запросив його на посаду художника-ілюстратора. О. Довженко дає згоду, адже це була можливість продовжувати займатися улюбленим ремеслом. Малювати він любив ще змалку та й під час роботи за кордоном виявив бажання долучитися до мистецького життя, вивчаючи малярську справу. Отож, майбутній режисер

займався художнім оформленням газети, а також до його обов'язків входило малювання щоденних політичних карикатур на актуальні події, що стосувалися різних сфер життя.

На карикатури, які він малював під псевдонімом “Сашко”, ми й звернули увагу, тому що в них окрім малюнків, які стосувалися тем міжнародних відносин, міжнародної політичної ситуації, міграції української еліти, суспільного життя інших країн і т. ін., досить активно присутня й антирелігійна тематика.

З-під олівця О. Довженка з'являються карикатури, які, звичайно, були у прийнятному для більшовицької партії світлі. Розглянемо декілька таких малюнків детальніше. Наприклад, на карикатурі під назвою “Крокодилячі сльози” [7] зображений священик, який стоїть навколішках, плачучи (іл. 1). Зверху малюнка міститься надпис: “По церквах попи пояснюють землетрус в Японії божою карою”. Під карикатурою розміщено вірш висміювального характеру Валери Пронози (ім'я, яке використовував В. Еллан-Блакитний для свого амплуа поета-сатирика).

На іншій карикатурі “Христос рождається, славіте...” [8] перед нами постає священик з хрестом у руках, який стоїть біля селянина, коли той збирається заколотися свинію у переддень Різдва – одного з найголовніших християнських свят (іл. 2). Піст (а в нашому випадку це – Різдвяний піст) – завжди є обмеженням. Припустимо, автор натякає, що свято народження Месії супро-

Іл. 1. Крокодилячі сльози
[Малюнок карикатура].

Худ. Сашко [Довженко О.П.]
(Вісті ВУЦВК. — 1923. —
16 верес. — С. 1.

URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/787>
(дата звернення: 10.01.2018)

4.1. Богословська і релігійозна думка

Іл. 2. Христос рождається, славіте... [Малюнок карикатура].
Худ. Сашко [Довженко О. П.]
(Вісті ВУЦВК. – 1923. – 25 груд. –
С. 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/787> (дата звернення:
10.01.2018))

Іл. 3. Друг друга обимем... і
возопієм [Малюнок карикатура].
Худ. Сашко [Довженко О. П.]
(Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 квіт. –
С. 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/787> (дата звернення:
10.01.2018))

воджується поїданням усього того, що було небажаним для вживання в їжу. Ми не виключаємо, що дана карикатура потребує додаткових трактувань.

Третя ілюстрація О. Довженка, представлена нами, має назву “Друг друга обимем і возопієм” [9]. Слова з назви взяті автором із церковних стихир, що ще більше підкреслює висміювальну мету даної карикатури. Надто враховуючи те, що на ній зображено священнослужителя, який обіймає пляшку (іл. 3).

Інші карикатурні зображення антирелігійного характеру мають таке ж спрямування, всі вони висміюють священників, або, як їх називав О. Довженко, попів. Можемо стверджувати, що ці ілюстрації, які він створював, відображають і його власне бачення. У своєму щоденнику він занотує запис, датований 1942 р.: “Церква Божа непогрішима. Грішити можуть окремі лише священнослужителі” [6, с. 38]. Ці слова дуже влучно характеризують його відношення до церкви як до структури,

проти якої він нічого не мав. Митець не міг змиритися з недостойними представниками священнослужителів. І тому немає підстав вважати, що ілюстратор О. Довженко, малюючи згадані карикатури, робив це лише на замовлення. Очевидно, що його власне ставлення до священників не було прихильним і тут не стояла потреба виконувати приписи зверху, як це часто-густо траплялося з О. Довженком-режисером у пізніші роки.

Більше інформації стосовно відношення митця до питань релігійного характеру ми можемо почерпнути з його щоденників. Нами були проаналізовані опубліковані записи 1941–1956 рр.

Після 1941 р., коли Друга світова війна розпочалася і на території СРСР, режисер працював на фронті кореспондентом газети “Червона зірка” і тема війни наскрізь проходить через усі його нотатки. А зі словом “війна” дуже часто в О. Довженка згадується й інше слово – “Бог”. Війна, як явище, ламає людську психіку, змінює відношення до багатьох речей, які раніше здавалися усталеними. І саме Друга світова змусила О. Довженка дедалі частіше звертатися до Бога, згадувати Його у своїх нотатках. Ці записи свідчать і про зміну позиції, на якій він стояв раніше, про трансформацію уявлень щодо Бога.

У записі від 15 березня 1942 р. режисер висловлює переживання стосовно того, чи виживе український народ, а чи може загине весь, а якщо виживе, то один Бог знає, на що він, цей народ, буде здатний [6, с. 17]. У записі від 10 травня 1942 р. ведеться мова про те, що вчора вранці почався наступ, О. Довженко бажає його завершення такою фразою: “Щасти ж їм Боже, нашим дорогим бійцям” [6, с. 67]. Війна стала тим явищем, завдяки якому О. Довженко часто згадує Боже ім’я. Це не є чимось дивним, бо потужні зміни, особливо, якщо вони мають насильницький характер, як-от воєнні конфлікти, часто змушують людей задумуватися над питанням існування Бога.

Згадуючи свого діда Семена Тарасовича, у записі від 2 квітня 1942 р., митець порівнює його з Богом, указуючи на те, що він був

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

на Нього схожий, і коли малий О. Довженко молився Богу, то бачив на покутті ніби портрет діда [6, с. 30].

Щоденникові записи режисера наповнені трагічними нотами і часто, страждаючи від безпорадності становища, він занотовував болючі рядки. 3 липня 1942 р. О. Довженко описав ситуацію, де ідеться про відсутність бензину понад два тижні та, у зв'язку з цим, труднощі з дорогою до Тамбова, де потрібно було збирати підписи на одержання того бензину: “Ніде у всьому світі людські суспільні відносини не заплутані такими дурницями і брехнями, як у нас, бодай нас Господь покарав...” [6, с. 138].

Зустрічаються в щоденнику і нотатки стосовно до церковних споруд. У записі від 4 травня 1942 р. О. Довженко, переймаючись долею Києво-Печерської лаври, описав своє занепокоєння станом перлини храмової архітектури. Також написав, що перед смертю попросить поховати його саме на лаврських старовинних горах, бо їх він дуже любив і звідти зможе милуватися рідною чернігівською землею [6, с. 56]. Рядки схожого змісту зустрічаються й надалі: “Хочу і я, де б я не впав, лежати у Києві на горі, біля зруйнованої Лаври над Дніпром. Нема Лаври. Постояла тисячу років, помуляла ворожі ненаситні дурні очі” [6, с. 93].

В уже післявоєнному записі від 1954 р. О. Довженко знову висловлює стурбованість щодо зруйнованої церковної будівлі: “Мені шістдесят років. З п'ятнадцяти літ я не вірю у Бога і відтоді не був у церкві. Але в с. Покровському я пошкодував, що Бога нема. Мені страшенно захотілося, щоб Він з'явився хоча б на п'ять хвилин і, побачивши зруйнований негідниками пам'ятник давньої архітектури, споруджений на честь його Божої Матері, покарав лютою смертю темних і підлих іуд, що скоїли цю мерзенну справу” [6, с. 355].

Події Другої світової війни не могли не вплинути на творчість О. Довженка. У нього були численні плани написання повістей, і про один із таких задумів він веде мову у своєму щоденнику від 2 липня 1942 р. О. Довженко мав надію написати роман про

визволення Західної України і, на його думку, це могло б вийти величезне полотно, всесвітній крик, новий кобзар у прозі: “Боже, поможи мені написати оцю книгу: кричав би я і просив би я. Та Бога вже немає, а є утома в голові, і хворе серце” [6, с. 121].

На наступний день після свого дня народження, у тому ж 1942 р., О. Довженко навіть подякував Богу, що досі живий, що Він дарував йому багато років життя, уберіг від загибелі на війні й за те, що режисер має ще змогу творити [6, с. 140].

Жорстка критика влади, спрямована на довженківську “Україну в огні”, була тяжким ударом для митця і, маючи невітніші наслідки для його кар’єри, призвела до заборони виїзду до України. Страждання автора з цього приводу знову перетворюються в рядки: “Заборона “України в огні” сильно пригнобила мене. Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу. І все ж таки думаю: хай вона забороняється, Бог із ними, вона все одно написана”. О. Довженко наголошує на тому, що написав оповідання чесно, так, як він бачить страждання свого народу. Митець припускає, що його звинуватять у націоналізмі, християнстві і всепрошенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби, однак для нього головне було показати своє бачення війни і він це зробив [6, с. 157]. “Захисник дезертирів і оточенців я! Божевільний, що поставив під сумнів класову боротьбу! Проповідник плюгавого християнізму!” [6, с. 181].

“Уже в різних колах почалась розповсюджуватись балаканина про заборону повісті і постановки, і я відчую скоро на сивому своєму карку увесь тягар розправи. Бог з ними. Бог з ними” [6, с. 158].

Наступний запис у щоденнику ще більше показує нам ступінь страждань митця, його тяжкий душевний стан, в якому він звертається до Бога: “І коли я чую обвинувачення “України в огні” в націоналізмі, як же гірко, як тоскно робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугави, з мене давно вже витекла трохи не

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти ще й боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоєму, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш, хотітимеш” [6, с. 165].

Й. Сталін влаштував О. Довженку прийом 31 січня 1944 р., де були присутні В. Молотов, Л. Берія, М. Хрущов та ін., і виступив із нищівною критикою на адресу автора твору [10]. Неодноразово у записках, пов’язаних із забороною кіноповісті, О. Довженко згадує представників тодішньої владної верхівки. Звертаючись у щоденнику до Й. Сталіна, він пише, що коли б той був навіть Богом, і тоді б режисер не повірив у те, що він націоналіст, якого треба плямувати [6, с. 218]. “Господи, пошли мені сили. Не дай упасти в розпач і тугу, щоб не висохло моє серце і не озлобилася душа моя. Пошли мені мудрість простить доброго М. С. (мається на увазі М. Хрущов – О.С.), що проявився малим у великості своїй” [6, с. 186].

Є запис, де О. Довженко описує, як йому наснився М. Хрущов, до якого митець звернувся, щоб побажати доброго здоров’я, у відповідь той байдуже й холодно подав руку і пішов. О. Довженко виявив занепокоєння з цього приводу, припускаючи, що М. Хрущов готує якусь велику біду, що їм треба для чогось знищити режисера, і звертається до Бога з проханням пробачити їм [6, с. 234]. “Ой Боже мій, Боже мій, Боже мій! Отак зітхаючи весь день, мов схоплений за горло залізною мертвою рукою, ходжу як неприкаяний. Що мені робити? Куди подітись?” [6, с. 220].

У О. Довженка була дуже тяжка душевна травма після заборони кіноповісті, але він навіть після тих подій 1944 р. не полишав надій творити щось нове, не висловлював думок покинути мистецтво. У свій черговий день народження митець записав, що коли б він вірив у Бога, то помолився б Йому і попросив, аби послав Господь ясного розуму на десять літ, щоб зробити щось добре для народу [6, с. 204].

Надзвичайно цікавим є такий запис від 1945 р.: “Сьогодні снилося мені, що є на світі Бог. Що покликав Він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі і вирубати огненними мечами смуток і печаль пригноблення, страх за матір-отчизну мою, за родину і за жінку, і за себе, й за все, що я люблю. І ангели здерли з мене окривавлену шкіру і кинули її в огонь, аби я став чистим”. Далі О. Довженко описує, як Бог сказав, що помилився у його таланті і запропонував йому обирати для себе новий. Митець зупинив свій вибір на музиці [6, с. 232].

Пізніші записи, датовані 1946 р., показують нам зміну ставлення до Бога. “Ні, видно, одрізані в мене усі шляхи до суспільно-партійних кар’єр і змагань. Розтерзана й умучена душа моя до краю. Вже не борюся я, вже молюся Богу. І мені так чомусь жаль, так жаль, ах, як же мені жаль, чого – і сам не знаю. Трудно, трудний час” (орфографія автора збережена – *О.С.*) [6, с. 288].

У цих рядках присутнє щире каяття О. Довженка, вони показують нам еволюцію поглядів стосовно до Бога. Постать талановитого режисера, який пережив тяжкі воєнні часи, життєву драму, є прикладом надзвичайної мужності. О. Довженку, як і всім представникам того покоління, випала доля жити в атеїстичній країні, де не лишалося місця вірі в Бога. Незважаючи на це, у митця не забракло сміливості визнати деякі свої помилки. “Я почав молитися Богу. Я не молився Йому тридцять сім років, майже не згадував Його. Я його одкинув. Я сам був Бог, богочоловік. Зараз я постиг невелику краплину своєї облуди. Ні, я не той, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини своєї душі, що “слаб і немощен є чоловік, і все життя людське скорбне є” [6, с. 269].

Український письменник, дисидент та філософ Є. Сверстюк дуже влучно порівняв О. Довженка з розбійником, якого розіп’яли біля Ісуса Христа. Він упізнав Божого Сина, схилившись перед

4.1. Богословська і релігієзнавча думка

Ним, тому що завжди носив у собі добрі начала, попри те, що був приречений на шлях розбійника [11].

У результаті проведеного аналізу карикатур та щоденника О. Довженка ми дійшли до певних висновків. Ми припускаємо, що ключовою подією, яка призвела до трансформації довженківської позиції щодо Бога, була Друга світова війна. На фронті О. Довженку довелося стати свідком жахів, які вона з собою принесла, бачити смерть, жити в страху. Пізніше заборона кіноповісті та наслідки цього завдали ще одного незворотного удару. Еволюція відношення О. Довженка до Бога чітко прослідковується на схилі літ, коли він починає дедалі частіше згадувати Його ім'я у своїх щоденниках, а інколи й звертається до Нього безпосередньо.

У часи, коли тема релігії була не що інше, як табу, митець неодноразово відкрито згадував Бога у своїх нотатках, намагався знайти відповіді на питання, які його турбували через релігійну призму. Тож якщо говорити про позицію О. Довженка щодо Бога, очевидно, що він вірив у необхідність його існування: “Бог в людині. Він або є, або нема. Але повна Його відсутність – се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до Нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного” [6, с. 270]. Публікація не претендує на вичерпність. Подальші наукові розвідки в цьому напрямі є досить перспективними для дослідників.

1. Ямчук П. Українська християнська особистість в семіосфері радянського радикального постпросвітництва (Олександр Довженко та Олександр Авдеєнко) // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 107–112.

2. Баран Г. В. Елементи релігійного стилю в повісті Олександра Довженка “Зачарована Десна” // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія: Філологічна. 2015. Вип. 57. С. 35–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2015_57_9.

3. Довженко П. П. [сестра], Наконечний І. Є., Сорока І. Л. та ін. рідних і земляків про дитинство та юність Довженка О. П. Машинопис (19 січня 1957 – 20 квітня 1963; б/д) // Центральний державний архів-

музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 690. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 65.

4. Пригоровський В., Пригоровська Л. Олександр Довженко: “Навчання давалося мені легко” // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2004. № 2. С. 170–175.

5. Довженко О. П. Твори: в 5 т. Київ, 1983. Т. 1 / упоряд. Ю. І. Солнцева і Т. Дерев’яно. 439 с.

6. Довженко О. Сторінки щоденника (1941–1956). Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. 384 с.

7. Сашко [Довженко О. П.]. Крокодилячі сльози [карикатура] // Вісті ВУЦВК. 1923. 16 верес. С. 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/787> (дата звернення: 10.01.2018).

8. Сашко [Довженко О. П.]. Христос рождається, славіте... [карикатура] // Вісті ВУЦВК. 1923. 25 груд. С. 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/787> (дата звернення: 10.01.2018).

9. Сашко [Довженко О. П.]. Друг друга обимем... і возопієм [карикатура] // Вісті ВУЦВК. 1924. 26 квіт. С. 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/787> (дата звернення: 10.01.2018).

10. Сталин И. В. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженка “Украина в огне” // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента: зб. матеріалів. Луцьк: ВМА “Терен”, 2007. С. 165–183.

11. “Олександр Довженко. “Між Кесарем та Богом””: документальний фільм. 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=C4Zan-...2fhTk> (дата звернення: 15.01.2018).